

ULLRICH BALÁZS

A mágia és a hatalom összeütközése I. Valentinianus idején

Bevezetés

Jelen tanulmányban a mágia és a hatalom viszonyát vizsgálom Ammianus Marcellinus művének egy részlete – a 28. könyv 1. fejezete – alapján.¹ A céloom elsősorban az, hogy bemutassam a császári hatalom mágiához való viszonyát a 368 körül kezdődő perek kapcsán, illetve a mágiát megtorló intézkedéseket. Erre a Rómában zajló perek kiváló alkalmat biztosítanak, hiszen több esetben a mágia gyakorlása szerepel vádként, a vádak pedig igen súlyos büntetések követték.² Ugyanakkor ez a tanulmány – terveim szerint – egy nagyobb és átfogóbb munkának lesz a része: a jövőben az Ammianus Marcellinus művében szereplő és a későantik mágiára vonatkozó utalásokból szeretném megismerni és bemutatni a Kr. u. 4. század mágikus elképzeléseit és praktikáit egyaránt. Mivel a római állam és a mágia szinte folyamatosan szembenállt egymással ebben az időszakban is, ezért a mágiára vonatkozó törvények vizsgálata tovább árnyalhatja az Ammianus megörökítette mágikus hiedelemvilágot.

A *dominatus* korában a törvény szinte egyet jelentett a császári akarattal: az uralkodó hatalma mind elméletben, mind gyakorlatban abszolút volt.³ Ammianus műve tehát nemcsak a mágikus hiedelmek gazdag tárháza, hanem hasznos információt nyújt a hatalom és a mágia összeütközésének vizsgálatához is: az egyes császárok bemutatásából következtetni lehet arra, hogy milyen indítékok és célok vezettek a mágiát érintő törvények megalkotásához. Azonban a következtetések levonásakor óvatosságra kell, hogy intsen az a kérdés, hogy a szerző miért ábrázolja II. Constantius, I. Valentinianus és Valens császárokat olyan uralkodóknak, akik rettegnak a mágiától és akik kíméletlenül fellépnek a mágiát alkalmazókkal szemben.⁴

A tanulmányban először Ammianus élete, műve és a művében felsejlő elővigyázatossága kerül bemutatásra, majd a persorozatok ismertetése után a szerző lehetséges részrehajlásának vizsgálata következik. Az elfogultság felveti azt a problémakört,

¹ Köszönettel tartozom Gáspár Dorottyának a cikk elkészítése közben nyújtott hasznos és bátorító tanácsaiért, valamint Maróti Egonnak kritikai észrevételeiért.

² Vö. Curran, J.: From Jovian to Theodosius. In: *The Cambridge Ancient History XIII. The Late Empire A.D. 337–425*. Ed. A. Cameron–P. Garnsey. Cambridge 1998, 78–110, különösen 82–83.

³ Jones, A. H. M.: *The Later Roman Empire 284–602. A Social Economic and Administrative Survey I–III*. Oxford 1964, 321 (Jones 1964, I–III). A jelen tanulmányban azonban arra a következtetésre jutottam, hogy kivételes esetekben a császári hatalomnak is voltak korlátjai.

⁴ Vö. Funke, H.: Majestäts- und Magieprozesse bei Ammianus Marcellinus. *Jahrbuch für Antike und Christentum* 10 (1967), 145–175 (Funke 1967).

amely a szerző homályos fogalmazásában és bizonyos kihagyásaiban gyökerezik. A Rómában történtek megértését és annak értékelését a vádakra megfogalmazódó bűncselekmények általános büntetőjogi megközelítése tisztázhatja. A persorozat különféle megítélését további, kutatást ösztönző kérdések követik, majd a perekről kialakított vélemény zárja a tanulmányt.

Ammianus élete és műve

Ammianus Marcellinus a Kr. u. 4. század második felének egyik legjelentősebb pogány történetírója.⁵ A Róma történetét bemutató művének első 13 könyve elveszett, a fennmaradt 18 könyv azonban a 353–378 közötti időszak egyedülálló forrása.⁶ A művet tartalmazó kézirat Fuldából került a sankt-galleni apátságba, és itt talált rá a konstanzi zsinat idején Poggio Bracciolini.⁷ Bár Ammianus Marcellinus a műve végén önmagát „egykori katonának és görög férfinak” állítja be,⁸ mégis – görögsége ellenére – Ammianus római történetírói szokást követett a baljós előjelek, azaz a *prodigiumok* megörökítésével. Ráadásul a Római Birodalom történetét latin nyelven készítette el, és ott folytatta az események tárgyalását, ahol annak idején Tacitus abbahagyta. Mindezek a tényezők azt erősítik meg, hogy a görög anyanyelvű Ammianus rómaiaknak szánta művét.

Az elővigyázatos és moralizáló Ammianus

Ammianus 28. könyvének bevezetőjében Bellona istennőt idézi fel, aki pusztítást hoz Rómára. Nem véletlen az ünnepélyes hangnem: a későbbi történet jelentőségét készíti

⁵ Rike művének bevezetésében jó összefoglalót ad arról, milyen sokféleképpen ítélték meg Ammianus világnézetét: kereszténynek éppen úgy tartották, mint babonás pogánynak; nem beszélve a két véglet közötti számtalan lehetőségéről. A szerző szerint Ammianus a pogány vallást veszi védelmébe, de egyfajta mértékkel: tekintettel van a császári pártfogásban részesülő kereszténységre. Lásd Rike, R. L.: *Apex Omnium. Religion in the Res Gestae of Ammianus. The Transformation of the Classical Heritage* 15 (1987), 1–7 (Rike 1987).

⁶ Vö. Momigliano, A.: *The Lonely Historian Ammianus Marcellinus*. In: Momigliano, A.: *Essays in Ancient and Modern Historiography*. Middletown 1977, 124–140 (Momigliano 1977).

⁷ Adamik T.: *Római irodalom a késő császárkorban*. Pécs 1996, 178.

⁸ Amm. 31, 16, 9: *Haec ut miles quondam et Graecus a principatu Caesaris Nervae exorsus ad usque Valentis interitum pro virium explicavi mensura, opus veritatem professum numquam, ut arbitror, sciens silentio ausus corrumpere vel mendacio*. Ez és a többi Ammianus Marcellinustól származó idézet Wolfgang Seyfarth szövegkiadásából származik: *Ammiani Marcellini rerum gestarum libri qui supersunt. Vol. I–II*. Ed. W. Seyfarth. *Bibliotheca scriptorum Graecorum et Romanorum Teubneriana*. Leipzig 1978. A magyar idézeteknél Szepesy Gyula fordítását használtam: *Ammianus Marcellinus: Róma története*. Ford.: Szepesy Gy. Jegyzet, utószó: Adamik T. Budapest 1993.

elő.⁹ A drámai felütés után következő anekdota önmaga (és általában a mindenkori írók) helyzetére is rávilágít: veszélyek fenyegethetik azt, aki rossz eseményekről ad hírt. Ammianus a 26. könyvében is nyíltan vall aggodalmairól, amikor azt igyekszik megmagyarázni, miért nem fog mindenről beszámolni, amikor saját korát örökíti meg.¹⁰ A 28. könyv 1. fejezetében pedig újra visszatér arra a problémára, ami az esetleg még élő személyek részéről nehezítheti meg az előadást, hiszen magát a történetíróhozhatja kellemetlen helyzetbe saját beszámolója.¹¹ Vagyis a fejezetben szereplő események leírásának gondos mérlegelésekor nem lehet megfélekedezni arról, vajon mi az, ami szándékosan marad homályban vagy marad ki teljesen a tárgyaláskor. Végül a 29. könyvben megint visszautal a Rómában zajló eseményekre; éppen úgy, mint a bölcs hallgatásra:

Maximinus „még inkább bujtogatta az amúgy is indulatos természetű császárt, aki a legnagyobb hatalmat a legnagyobb önkénnel egyesítette. Aki tehát megfontolja mindezt, amit elmondok, hozzágondolja a többit is, amiről hallgatok, s bölcsen megbocsátja, ha nem beszélek el mindent, amit gonosz szándékú emberek a vádak felnagyításával elkövettek.”¹²

Ezután viszont már nem Maximinus nyomozásáról, a perekről és a kivégzésekről, hanem I. Valentinianus császár kegyetlenkedéseiről esik szó.

Ugyanakkor a 28. könyv 1. fejezete végén az is kiderül, hogy a vizsgálóbírók „elnyerik méltó jutalmukat”, egy kivétellel – aki azonban szelídebb volt a többiekénél – mindannyian halállal lakolnak bűnös tevékenységükért. Vagyis Ammianus erkölcsi tanulságot von le a történetekből: a büntetteket maga az Igazságosság torolja meg.¹³ Talán az is utalhat ennek a fejezetnek a fontosságára, hogy Ammianus megrökönyödve ad hírt egy baljóslatú csodás eseményről: a *senatus* épületének kitakarítására szolgáló seprű kihajtott, amit úgy értelmeztek, hogy egy igen alacsony származású ember jut

⁹ *Ammien Marcellin Histoire. Tome V (Livres XXVI–XXVIII)*. Texte établi traduit et annoté par M.-A. Marié. Paris 1984, 30 (Marié 1984).

¹⁰ Amm. 28, 1, 1–4; 26, 1, 1. Lásd Thompson, E. A.: *The Historical Work of Ammianus Marcellinus*. Groningen 1969², 101–102 (Thompson 1969).

¹¹ Amm. 28, 1, 15. Lásd Thompson 1969, 101–102.

¹² Amm. 29, 3, 1: *Hic et mihi vertenti stilum in Gallias confunditur ordo seriesque gestorum inter multa et saeva Maximinum repperiens iam praefectum, qui potestate late diffusa scaevum imperatori accesserat incentivum maiestati fortunae miscenti licentiam gravem. Quisquis igitur dicta considerat, perpendat etiam cetera, quae tacentur, veniam daturus ut prudens, si non cuncta complectimur, quae consiliorum pravitas crimina in maius exaggerando commisit.*

¹³ Marié 1984, 31.

majd jelentős pozícióba.¹⁴ Mindez beteljesült akkor, amikor Valentinianus császár Maximinusnak felhatalmazást adott főleg *senatorokat* érintő ügyek kivizsgálására.

A persorozat

Ammianus a fentemlített bevezető sorok után tér rá arra az ügyre, amely azután beindítja a római *senatori* arisztokrácia körében végzett általános vizsgálatot (több alacsonyabb származású személyt is elítélnek azonban, akik közül csak hármat nevez meg a szerző). A perek többször *senatorokat* sem kímélő kivégzésekkel végződtek. A következőkben tehát rövid összefoglalását adom azoknak a 360-as évek végétől kezdődő eseményeknek, amelyek jelentős mértékben megrendítették a Rómában élő *senatorok* nyugodt magabiztosságát.¹⁵

1. Chilo, a volt *vicarius* és felesége Olybrius *praefectus urbinál* vádat emeltek Sericus orgonista,¹⁶ Asbolius birkózó¹⁷ és Campensis *haruspex* ellen, azzal gyanúsítva meg őket, hogy meg akarták a házaspárt mérgezni. Olybrius betegsége miatt a vádlók kérték, hogy ügyük Maximinus *praefectus annonae*hoz kerüljön. Később kiderül, hogy a vádlottakat kivégzik. Maximinus tájékoztatja Valentinianus császárt, aki ezután megbízta őt Olybrius helyettesítésével és segítőül melléje rendelte Leo *notarius*at.

2. Marinus *defensor* egy Hispanillának nevezett nőt szeretett volna feleségül venni, s ezért „gonosz mesterkedéseket” (*artes pravae*) használt.¹⁸ A férfit halálra ítélték.

¹⁴ Amm. 28, 1, 42. Lásd Camus, P.-M.: *Ammien Marcellin. Témoin des courants culturels et religieux à la fin du IVe siècle*. Paris 1967, 210. Vö. Ensslin, W.: Zur Geschichtschreibung und Weltanschauung des Ammianus Marcellinus. *Klio* 16 (1923), 28–29.

¹⁵ A zárójelben megadott latin szavak *nominativus*ban szerepelnek, kivéve, ha összefüggő mondatrészeiről van szó, ebben az esetben az eredeti idézet olvasható. Ha a magyar szöveg nagyobb mértékben eltér a latin szavak jelentésétől, abban az esetben a saját fordításom is szerepel [szögletes zárójelben].

¹⁶ Ammianusnál az *organarius* kifejezés szerepel, amit Seyfarth 'víziorgona-művésznek' (*Wasserorgelspieler*) fordít: *Ammianus Marcellinus Römische Geschichte*. Lateinisch und Deutsch und mit einem Kommentar versehen von W. Seyfarth. Vierter Teil, Buch 26–31. Berlin 1971, 97 (Seyfarth 1971). Elképzelhető viszont, hogy a latin szó azt a mesterembert jelentette, aki elkészíti az orgonát. Lásd Jones, A. H. M.–Martindale, J. R.–Morris, J.: *The Prosopography of the Later Roman Empire. A.D. 260–395. I.* Cambridge 1971, 826: *Sericus organ-builder* (Jones–Martindale–Morris 1971).

¹⁷ Ammianusnál a *palaestrita* szó olvasható. Seyfarth 'birkózónak' (*Ringer*), Marié 'atlétának' (*athlète*), Hamblenne a testgyakorló iskola, a 'palaestra vezetőjének' (*maître de palestre*) fordítja. Lásd Seyfarth 1971, 97; Marié 1984, 149; Hamblenne, P.: Une «conjuración» sous Valentinien? *Byzantion* 50 (1980) 198–225, különösen 204, 16. jegyzet (Hamblenne 1980).

¹⁸ Vagyis lehetséges, hogy Marinus szerelmi varázslást alkalmazott annak érdekében, hogy feleségül vehesse Hispanillát. Hasonlóan vádolták meg Apuleiust is, bár ő tisztázni tudta magát a vádak alól. Lásd Seyfarth, W.: Glaube und Aberglaube bei Ammianus Marcellinus. *Klio* 46 (1965), 373–383, különösen 379. Marinus ügyében Funke szerint Ammianus által-

3. Cethegus *senator*t házasságtöréssel (*adulterium*) vádolták és lefejezték.
4. Alypiust egy „kis vétségért” (*levis error*) száműzték.¹⁹
5. Alacsony származású embereket nyilvánosan kivégeztek.
6. Hymetius felbérelte Amantius *haruspex*et, hogy mutasson be a császár kiengesztelésére áldozatot. Ezt egy általa írt levél bizonyította, amelynek végén bizonyos császárt érintő „szemrehányó kitételek” (*quaedam invectiva in principem*) álltak. Hymetius tanácsosát, Frontinust Britanniába száműzték, Hymetius a császárhoz fellebbezett, aki az ügyet a *senatus*nak továbbította. Az ítélet: száműzetés a dalmát Boae városába.
7. Praetextatus, Venustus, Minervius követsége arra kérte Valentinianust, hogy „a bűntetések a vétségekhez képest ne legyenek aránytalanul nagyok” (*ne delictis supplicia sint grandiora*) és „*senator*t ne lehessen a szokásjog és a törvény ellenére kínvallatásnak alávetni” (*neve senator quisquam inusitate et illicito more tormentis exponeretur*).
8. Lollianus, Lampadius volt *praefectus* fia egy „büntetendő kuruzslásokról szóló könyvet” [ártalmas praktikák könyvét] (*codex noxiarum artium*) másolt le. A fiút halálra ítélték.
9. Tarracius Bassus, öccse, Camenius, valamint Marcianus és Eusafius *senator*ok egy kocsiversennyel kapcsolatos „kuruzslási ügybe” [mérgekeverésbe] (*conscii veneficiis*) keveredtek, azonban később felmentették őket, a pletyka szerint Maximinus barátjának a közbenjárására.
10. Több nőt is halálra ítélték házasságtörés (*adulterium*) és „kicsapongás” [erkölcstelen viszony] (*stuprum*) vádjával, mint például Claritast [Charitast?] és Flavianát. Egyiküket a kivégzése előtt megfosztották ruhájától, amiért később az ítéletvégrehajtó halállal lakolt.
11. Paphius és Cornelius *senator*ok bevallották, hogy „mérgekeverés gonosz mesterségével” (*venenorum artes pravae*) foglalkoztak, amiért halállal fizettek.
12. A *procurator monetae*t, vagyis az „állami pénzverde felügyelőjét” kivégezték.
13. Aginatus áskálódni próbált Maximinus ellen, de éppen az árulta be őt Maximinusnak, akiben megbízott, vagyis Petronius Probus. Maximinus utódja, Ursicinus jelentést küldött Valentinianusnak Esaiusról és más férfiakra, akik Rufinával követtek el házasságtörést, (*adulterium*). Ugyanezek a férfiak a férjet, Marcellust felségsértési perbe kívánták belekeverní (*Marcellum maritum eius ex agente in rebus reum imminutae*

matlan mágikus praktikát lát, amelyből csak a császári önkény kohol felségsértést, pedig nem államellenes büntényről, hanem magánügyről van szó (Funke 1967, 170–175).

¹⁹ Az Augustus parancsára száműzetésbe vonult Ovidius is egy bizonyos *error*ban látta büntetésének egyik okát (Ovidius: *Tristia* 4, 10, 89–90). Vö. Albrecht, M. von: *A római irodalom története* I. Ford.: Tar I. Budapest 2003, 588–597.

maiestatis deferre conari). A házasságtöréssel vádolt Rufinát és bűntársait Ursicinus utódja, Simplicius ítélte halálra.

14. Hesychia *matrona* esetében nem világos, hogy mi volt a bűne. Az asszony félelmében öngyilkosságot követett el.

15. Eumeniust és Abienust egy előkelő nővel, Fausianával hozták hírbe. A nőt elítélték, Eumenius és Abienus bujkálni kezdett. Az utóbbi Anepsiánál húzta meg magát, viszont a nő egy rabszolgája beárulta őket. Abienust így most már Anepsiával együtt „erkölcstelen viszonnal” (*stuprum*) is vádolták. Abienust halálra ítélték és az ítéletet végrehajtották.

16. Anepsia azonban azt vallotta, hogy „gonosz varázslattal” (*nefariae artes*) megrontották és Aginatus házában megerőszkolták. A Simplicius követő Doryphorianus alatt Aginatiust és Anepsiát is kivégezték. Az viszont homályban marad, hogy mi lett a sorsa Eumeniusnak, valamint nem derül ki az sem, hogy milyen büntetést kapott Fausiana.

Maximinus ábrázolása – *Sine ira et studio*?

Úgy tűnik, hogy Ammianus túloz Maximinus esetében: igyekszik mindenképpen őt (és utódait) felelőssé tenni a Rómában lezajlott és sokszor gyászos kimenetelű perekért. Pedig valószínűleg nem volt egészen ártatlan a római *senatori* arisztokrácia: többen közülük súlyos törvényszegést követtek el, amint azt kelletlenül (de mindenképpen esetlegesen) maga Ammianus is elismeri.²⁰ Ugyanakkor nem kétséges, hogy a túlzással le akarja járatni Maximinust, a sikeres és tehetséges ügyvédet: háromszor hasonlítja őt kígyóhoz, ami Ammianus korában sem számított dicséretnek.²¹ Mindenesetre abban már nincs egyetértés, mi lehetett az oka, hogy Ammianus így ír Maximinusról: az ügyvédek iránti előítélet éppen úgy magyarázatul szolgálhat, mint a lenézett pannoniai származás, nem beszélve arról, hogy esetleg éppen Maximinus nyomozása okozta az idősebbik Theodosius kivégzését.²²

²⁰ Thompson 1969, 104–105; Marié 1984, 33–36.

²¹ Amm. 28, 1, 7, 33; 41. Lásd Barnes, T. D.: *Ammianus Marcellinus and the Representation of Historical Reality*. Ithaca–London 1998, 108 (Barnes 1998). A szerző több ammianusi helyet is közöl, ahol az egyes szereplők kígyókhöz hasonlítanak. Természetesen mindegyikük rossz színben tűnik fel (a zsarnok Gallus *caesar*: 14, 7, 13; a római csöcselék: 15, 7, 4; az örmeény király elfogásával megbízott Danielus és Barzimeres: 30, 1, 16–17; az isauriai rablók: 19, 13, 1).

²² Barnes 1998, 108: Ammianus előítélettel viseltetett az ügyvédek iránt. Thompson 1969, 106–107: a Maximinus alatt kivégzett előkelők között szerepelhetett I. Theodosius császár apja is (hipotézis). Alföldi, A.: *A Conflict of Ideas in the Late Roman Empire. The Clash between the Senate and Valentinian I.* Trans.: H. Mattingly. Oxford 1952, 40–42, 67 (Alföldi 1952): Ammianus rosszhiszeműen mutatja be I. Valentinianust és általában elfogult a pannoniai származásúak iránt.

A szerző tehát valószínűleg elfogult: az előkelőket jobb, míg Maximinust rosszabb színben tünteti fel, mint amilyenek valójában lehettek – bár nem mindenki ért egyet Ammianus általános elfogultságával.²³ Természetesen voltak erkölcsileg feddhetetlen és igen művelt *senatorok* is, mint például Vettius Agorius Praetextatus, akinek a nagyságát a pogány Ammianus és Macrobius is elismeri.²⁴ Ugyanakkor vitathatatlan, hogy a *senatorok* soraiban is akadhettek erkölcsileg kifogásolható életűek éppen úgy, mint műveletlen, gögös és sznob előkelők, ahogy arról éppen maga Ammianus számol be.²⁵

A Maximinus személye körüli bonyodalmakat tisztázhatja Szent Jeromos azon állítása, amely szerint „Maximinus *praefectus annonae* Rómában a nemesek közül több bajkeverőt megöletett, miután a császártól parancsot kapott a nyomozásra.”²⁶ Vagyis elismeri az egyházatyja, hogy ténylegesen bűnösök voltak a Maximinus által kivégzett rómaiak. Bár óvatosságra kell, hogy intsen az a tény, hogy itt egy keresztény szerző mond ítéletet egy döntő többségében pogányokból álló 'nemességről', de ennek ellenére elgondolkodtató, hogy Szent Jeromos éppen a *maleficus* szót használja, ami a mágiikus praktikákat alkalmazó és felhasználó törvényszegőre utal.²⁷

Ammianus ígéretet tesz arra, hogy előadja, miként következik be Maximinus halála. Erről az ígéretéről azonban megfeledkezik, és így homályban marad az, hogyan is vesztette életét az egykori 'vizsgálóbíró'.²⁸ Lehetséges, hogy összefüggött Maximinus bukása a költő Ausonius és családja felemelkedésével, illetve Ausonius az ifjú Gratianus császárra gyakorolt befolyásának a megnövekedésével. Ausonius azonban

²³ Cameron, A.: Ronald Syme, Ammianus and the Historia Augusta. *The Journal of Roman Studies* 61 (1971), 255–267, különösen 260 (Cameron 1971).

²⁴ Macrobius: *Saturnalia* 1, 11, 1: ...*quia princeps religiosorum putatur, nonnulla iam et superstitionis admiscet, quasi vero nobis fas non sit Praetextato aliquando non credere.* 1, 7, 17: ...*sacrorum tamen omnium Vettius unice conscius...*; vö. 1, 17, 1: *et quia sacrorum omnium praesulem esse te, Vetti Praetextate, divina voluerunt...* Amm. 27, 9, 8: *Haec inter Praetextatus praefecturam urbis sublimius curans per integritatis multiplices actus et prohibitatis, quibus ab adolescentiae rudimentis inclaruit, adeptus est id, quod raro contingit, ut, cum timeretur amorem non perderet civium minus firmari solitum erga iudices formidatos.*

²⁵ Amm. 14, 6, 7–24; 28, 4, 6–27.

²⁶ Hieronymus: *Chron.* s. a. 371: *Maximinus praefectus annonae maleficos ab imperatore investigare iussus, plurimos Romae nobilium occidit.*

²⁷ Vö. *Codex Theodosianus* 9, 16, 4: *Nemo haruspicum consulat aut mathematicum nemo hariolum. Augurum et vatium prava confessio conticescat. Chaldei ac magi et ceteri, quos maleficos ob facinorum magnitudinem vulgus appellat nec ad hanc partem moliantur. Sileat omnibus perpetuo divinandi curiositas.* Lásd Maurice, J.: La terreur de la Magie au IVe siècle. *Revue Historique de Droit français et étranger* 6/4 (1927), 108–120, különösen 109, 6. jegyzet és 112–113 (Maurice 1927). Lásd még Martroye, F.: La répression de la magie et le culte des gentils au IVe siècle. *Revue Historique de Droit français et étranger* 9/4 (1930), 669–701, különösen 675, 2. jegyzet (Martroye 1930).

²⁸ Amm. 28, 1, 57.

éppen úgy nem szerepel a történetíró művében, mint az ifjabb Symmachus.²⁹ Az viszont figyelemreméltó, hogy ha Maximinus jogosan bűnhődött volna meg vétkeiért, akkor ennek megörökítése még inkább szolgálhatta volna a szerző Maximinusról festett portréját.

A perekkel kapcsolatos problémák³⁰

Ammianus nem kérdőjelezi meg, hogy Paphius és Cornelius *senatorok* mérget használtak. Alypius száműzetésbe került, de Ammianus nem árulja el, pontosan mi volt a bűne. Hymetius *haruspex* magánkonzultációját vette igénybe, amit törvény tiltott. Lollianus mágikus előírásokat, esetleg recepteket tartalmazó könyvet másolt, s Ammianus is elismeri az ifjú bűnét (bár hivatkozik fiatal korára). Négy *senator*t ugyan felmentettek, de lehetséges, hogy vétkesek voltak, mivel az a szóbeszéd járta, hogy Victorinusnak, Maximinus barátjának a közbenjárására menekültek meg. Sőt!

„Miután az ügyet előzetes vallatásokkal sokféleképpen megvizsgálták, a vádlottak közül néhányan a kínpadon megneveztek előkelő embereket, mint akik gonosz mesteriséget űznek *clienseik* és más alacsonyrendű személyek, hírhedt gonosztevők és bűgők segítségével.”³¹

Vagyis a szerző nem nyilatkozik arról, hogy kik vallottak, kik ellen vallottak, s azok a bizonyos „előkelő emberek” kik ellen folytatták ármánykodásaikat. Finoman szólva is homályos, bár E. A. Thompson még erősebben fogalmaz: *This is vagueness with a vengeance.*³²

Maximinus beszámolója után Valentinianus engedélyezte, hogy különbség nélkül mindenkit kínpadra lehessen vinni. Ammianus szerint ugyanis a császár „önkényesen elrendelte, hogy az ilyen ügyeket felségsértésként kell kezelni.”³³ Tehát valószínűleg Ammianus nagyon is tudta azt (mert különben miért nyomatékosítaná), hogy pontosan

²⁹ Matthews, J.: *The Roman Empire of Ammianus*. Baltimore 1989, 211 (Matthews 1989). Cameron, A.: The Roman Friends of Ammianus. *Journal of Roman Studies* 54 (1964), 15–28, különösen 24; vö. Matthews, J.: *Western Aristocracies and Imperial Court A.D. 364–425*. Oxford 1975, 66–69 (Matthews 1975).

³⁰ A problémák bemutatásakor Thompson 1969, 101–107, Alföldi 1952, 65–84, Matthews 1989, 209–217 és Hamblenne 1980 munkáját vettem alapul.

³¹ Amm. 28, 1, 10: *Cumque multiformiter quasi in proludiis negotium spectaretur et quidam sulcatis lateribus nominassent nobiles aliquos tamquam usos artificibus laedendi per clientes aliosque humiles, notos reos et indices....*

³² Thompson 1969, 102. Ezek után nem meglepő, hogy miért írt Ammianus bizonyos veszélyekről, melyek egyes részletek és az igazság elmondásával járnak együtt.

³³ Amm. 28, 1, 11: *His ille [Valentinianus] cognitit efferatus, ut erat vitiorum inimicus acer magisquam severus, uno proloquio in huiusmodi causas, quas arroganter proposito maiestatis imminutae miscebat, omnes, quos iuris prisca iustitia divorumque arbitria quaestionibus exemere cruentis, si postulasset negotium, statuit tormentis affligi.*

milyen ügyekről is volt szó.³⁴ Tovább bonyolítja a tényállást, hogy az említett ügyek előtt Chilo és feleségének a feljelentése, valamint az előkelők mesterkedései azok az esetek, amelyekre az „ilyen ügyek” [*in huiusmodi causas*] kifejezés mutat. Az ezután következő pereknél pedig egyszer (Hymetiusnál) feltételezhető a felségsértés gyanúja, és csak egyetlen egy esetben fordul elő a felségsértés vádja kifejezés (Marcellus ellen). A Marcellus-ellenes vádakát viszont megalapozatlannak tartották: legalábbis Ammianus nem ír arról, hogy a férfit elítélték volna. Vagyis figyelemreméltó, hogy a felségsértés, azaz a *maiestas* elleni sérelem vádja egy alkalommal megalapozatlannak bizonyult. Hymetius ügyében pedig, miután a császárhoz közvetlen kegyelmi kérvénnyel fordult, a vártnál enyhébb szankció született: halálbüntetés helyett számkivetés. Ez azért különös, mert Ammianus szerint Valentinianus császár szándékosan ki akarta terjeszteni a felségsértés vádját egyéb esetekre is, ezzel összhangban rendelte el azt, hogy *senatorokat* is kínpadra lehet vinni, illetve a Praetextatus vezette követség után ez utóbbi rendelkezése az, amit visszavon.

Azonban még így is több kérdés tisztázatlan marad. Nem derül ki, hogy ki vagy kik miatt fogalmaz homályosan a szerző. Nehezen értelmezhető az is, hogy pontosan mikor kezdődtek a bonyodalmak. Ammianus szerint a persorozat kirobbanása valamivel több, mint tizenhat évvel Nepotianus halála után kezdődött, vagyis 366–367 táján. Viszont elsőként az a Chilo emel vádat 368 körül, mint már *vicarius* tisztséget viselt római, aki csak 374–375 között lesz *Africa* provinciában *vicarius*.³⁵ Olybrius *praefectus urbi* betegsége hivatkozva kimentti magát az alól, hogy részt vegyen a bírósági tárgyalásokon. Ammianus nem közli, hogy az elítélt Alypius Olybrius testvére volt, mint ahogyan nem tesz említést arról sem, hogy a testvérpár a befolyásos Petronius Probus *senatorral* állt rokonságban. Ezek alapján Thompson arra következtet, hogy „volt egy összeesküvés ezekben az években Rómában”, amit „a római arisztokrácia krémje szervezett.”³⁶

További problémát jelent, hogy a szerző megdöbbenésének ad hangot, amikor Valentinianus alatt *senatorokat* is kínpadra vittek, de korábban ő maga is egyetértett azzal az eljárással, hogy felségsértés esetén semmilyen kiváltságot nem vettek figye-

³⁴ Annál is inkább, mivel maga a szerző különbözteti meg Hymetius történetében a császár kiengesztelése érdekében bemutatott mágikus áldozatokat a felségsértés alá tartozó ügytől (tudniillik a császár személyét érintő ellenséges megjegyzésektől). Lásd Alföldi 1952, 76; vö. Amm. 28, 1, 19–21. Hymetius esetében pedig megjegyzendő, hogy ügyét Valentinianus a *senatus*nak továbbította, ahol a császári akarattal (konceptióval) szembeni ítélet született: Hymetiusnak 'csak' száműzetésbe kellett mennie. A császár az ítéleten ezek után már nem változtatott. Lásd Amm. 28, 1, 22–23.

³⁵ Thompson 1969, 138–140; vö. Barnes 1998, 243. A *Codex Theodosianus* 13; 4, 4-ben (374. [375.] június 20.) szereplő *ad Chilonem vic. Afr.* címzést ugyanakkor mások *proconsulra* javítják ki. Lásd Jones–Martindale–Morris 1971, 201: *Chilo 1*. Így az Ammianus közlésében szereplő ellentmondás ugyan megszűnik, de kérdés, hogy vajon Ammianus állításán kívül van-e alapja annak, hogy a *vic[arius]*t *proconsulnak* olvassuk.

³⁶ Thompson 1969, 104.

lembe.³⁷ A 365. év januárjában kiadott törvény megszüntette a *senatorok* letartóztatás alóli felmentését: a törvény hangsúlyozza, hogy ebben az esetben mindenkit be kell börtönözni.³⁸ A 366. október 8-i törvény arról rendelkezik, hogy *senatorok* ügyében sem zárható ki a legsúlyosabb büntetés kiszabása.³⁹ Ugyan két törvény is amnesztiát biztosít húsvét ünnepe alkalmából, de a kegyelem nem terjed ki a felségsértésre, a mágikus praktikákra, a mérgezésre, a házasságtörésre, a gyilkosságra, a személy elrablására és a sírgyalázásra.⁴⁰ A 369. július 8-i törvény értelmében pedig a *maiestas* megsértésének vétsége esetén senkit sem illet meg semmilyen kiváltság.⁴¹ A 369. október 14-én kiadott törvény értelmében a peres eljárást a vád felhagyása esetén is folytatni kell a következő ügyekben: felségsértés, összeesküvés az állam biztonsága ellen, hazaárulás, állampénzek hűtlen kezelése, tisztségviselő hivatali munka során elkövetett hibája.⁴² A problémát a perek jogosságát illetően az okozza, hogy nem tudjuk a vádak és az előbbi törvények keletkezésének egymáshoz viszonyított idejét tisztázni.⁴³

Kiderül továbbá, hogy Aginatiust saját elítélése előtt még felbosszantotta, hogy 368-ban nem ő (akkori *vicarius*) kapta meg a felhatalmazást a mágikus praktikák kinyomozására, hanem Maximinus *praefectus annonae*. Ennek a felháborodásnak az okát nemcsak Aginatus személyiségében kell keresnünk, hanem abban a tényben is, hogy a *praefectus urbi* egyrészt első fokon járt el Róma polgárainak ügyeiben, másrészt fellevbviteli fórumot jelentett a neki alárendelt bírák döntései esetén. Ezek közé a bírák közé tartozott a *vicarius urbis Romae*,⁴⁴ akihez képest a *praefectus annonae* még alacsonyabb rangban állt.

Különös az is, hogy az Olybrius utódja, Ampelius után következő három *praefectus urbit* (Bappo, Principius, Eupraxius) nem említi meg a szerző, pedig még akkor is zajlottak a perek Rómában, amikor ők hivatalban voltak. Mintha Ammianus el akarná kerülni, hogy nevüket az olvasó a kivégzésekkel kösse össze.⁴⁵ Pedig valószínűleg lehetett köztük a szigorú ítéletekhez, mert a császár 371. december 6-án adja ki azt a *re-*

³⁷ Amm. 28, 1, 11; 24; vö. Amm. 19, 12, 1; 9; 17. Lásd Alföldi 1952, 68, 41; vö. Matthews 1989, 212–213.

³⁸ *Codex Theodosianus* 9, 2, 2. Lásd Arnheim, M. T. W.: *The Senatorial Aristocracy in the Later Roman Empire*. Oxford 1972, 95–96 (Arnheim 1972).

³⁹ *Codex Theodosianus* 9, 40, 10. Lásd Hamblenne 1980, 218.

⁴⁰ *Codex Theodosianus* 9, 38, 3 (367. [369.] május 5.); 4 (368. június 6.). Lásd Hamblenne 1980, 217, 44. jegyzet.

⁴¹ *Codex Theodosianus* 9, 35, 1. Lásd Hamblenne 1980, 218; vö. Blockley, R. C.: *Ammianus Marcellinus. A Study of his Historiography and Political Thought. Collection Latomus 141*. Bruxelles 1975, 107, 23. jegyzet (Blockley 1975).

⁴² *Codex Theodosianus* 9, 37, 2. Lásd Hamblenne 1980, 218.

⁴³ Vö. Hamblenne 1980, 217.

⁴⁴ Vö. Földi A.–Hamza G.: *A római jog története és intézményei*. Budapest 1997², 159 (Földi–Hamza 1997).

⁴⁵ Alföldi 1952, 70; Thompson 1969, 139; Chastagnol, A.: *La préfecture urbaine à Rome sous le Bas-Empire*. Paris 1960, 432 (Chastagnol 1960).

scriptumot, mely utasítja Ampelius *praefectus urbit*, hogy a mágikus praktikákkal megvádolt *senatorok* esetében akkor köteles a császárnak továbbítani a peres ügyet, ha ő maga már nem tudja azokat megoldani.⁴⁶ Vagyis minden más esetben a *praefectus urbi* döntött, a császártól *de iure* függetlenül. Igaz ugyan, hogy az Ampelius utáni *praefectus urbi* (Claudius Hermogenianus Caesarius kivételével) valószínűleg nem nemesi származásúak voltak,⁴⁷ de nincs okunk kizárni, hogy a nagy *senatori* arisztokrata családok kedvében igyekeztek járni.⁴⁸ Bár ennek ellenkezője is ugyanígy állítható, hiszen például az alacsonyabb származású tisztviselő hálából akár uralkodójának is igyekezhetett kedvezni, de érdekes módon maga Ammianus örökíti meg azt az esetet, amikor Eupraxius (még *quaestor* korában) kijavítja Valentinianus császárt, amikor az tévedni látszik egy ügyben. A császár ugyanis azt hangoztatta a Praetextatus vezette követség kérésekor, hogy ő nem adott parancsot a *senatorok* kínvallatására, s csak Eupraxius fellépése után ismerte be és vonta vissza korábbi döntését, legalábbis Ammianus szerint.⁴⁹ Még ha feltételezzük is, hogy a történet túlzás és Eupraxius dicséretére készült, vagy az ő hírnevét volt hivatott öregbíteni, esetleg azon bizonyos csorbát kiköszörölni, akkor is figyelemre méltó, ahogyan Ammianus leírja a történetet: hihetőnek tartja vagy szeretné, hogy annak tartásák.

A perekre vonatkozó törvények közül megemlíthető még a 371. május 19-én kiadott amnesztia, illetve a 371. május 29-i rendelet, amely a *haruspexek* működését nappalra korlátozta.⁵⁰ Talán már meg sem lepődünk rajta, hogy amikor Ammianus a perek kapcsán megemlékezik arról, hogy néha Maximinus is megkegyelmezett, a megmenekültek nevét nem árulja el, a kegyelmet viszont könnyelműségnek tartja.⁵¹

Felségsértés

A *crimen laesae maiestatis* vagyis a 'felségsértés' az államellenes bűncselekmények közé tartozott. Ez a kategória felölelte a *magistratus* megsértését, az ellenséggel összejátszást, az alkotmány megdöntésére való törekvést, a papi és a tisztviselői hivatal sé-

⁴⁶ *Codex Theodosianus* 9, 16, 10. Lásd Alföldi 1952, 78–79. Bár Alföldi *edictum*-nak tartja ezt a rendeletet, de több kutató szerint az *rescriptum* volt. Vö. Maurice 1927, 113; Funke 1967, 171, 149. jegyzet; Barnes 1998, 244. Alföldi, Thompson és Chastagnol álláspontját Demandt megkérdőjelezi. A szerző ugyanis kételkedik abban, hogy a *praefectus urbi* kihagyása bizonyítja a perekben való részvételüket. Lásd Demandt, A.: Der Tod des älteren Theodosius. *Historia* 18 (1969), 598–626, különösen 611 (Demandt 1969).

⁴⁷ Arnheim 1972, 93–94; Chastagnol 1960, 428–432. Vö. Jones–Martindale–Morris 1971, 146: *Bappo* 2; 726: *Principius* 1; 299–300: *Flavius Eupraxius*; 171–172: *Claudius Hermogenianus Caesarius* 7; 464–465: *Tanaucius Isfalangius*. Caesariuson kívül nem említi meg Ammianus őket, mint *praefectus urbi*-kat.

⁴⁸ Lásd Alföldi 1952, 78–79. Vö. *Codex Theodosianus* 9, 16, 10.

⁴⁹ Amm. 28, 1, 24–25.

⁵⁰ *Codex Theodosianus* 9, 38, 5 (371. május 19.). *Codex Theodosianus* 9, 16, 9 (371. május 29.). Lásd Hamblenne 1980, 218; vö. Matthews 1989, 214.

⁵¹ Amm. 28, 1, 40.

relmét, a polgári és a vallási kötelességek megsértését. A *crimen laesae maiestatis*ból fejlődtek ki utóbb a császár elleni bűncselekmények. Vád esetén a vádlott közvetlen kegyelmi kérvénnyel fordulhatott a császárhoz, a döntés után fellebbezni nem lehetett. A felségsértés enyhébb eseteiben a bűnösnek számkivetés vagy deportálás, míg a súlyosabb esetekben halál és teljes vagyonelkobzás járt.⁵² Azonban Ammianus beszámolója alapján mindössze két esetben fordult elő felségsértés. Ezek után tehát felvethető, vajon hihetünk-e Ammianusnak? Tényleg nem elsősorban felségsértésről van szó, ahogy a szerző sugallja? Vagy pedig nyomós oka volt Valentinianusnak arra, hogy más *crimenek*et is felségsértésnek vegyen? Esetleg a mágikus praktikákat értelmezte úgy, amelyek életét, hatalmát és így az egész birodalom létét veszélyeztetik?⁵³ Vagy arra gondolt talán, hogy az előkelők a jövő császár személyét kívánták kifürkészni, amint az testvérénél, Valensnél történt Antiochiában?⁵⁴

Itt és most csak annyit jegyeznek meg, hogy egyrészt a felségsértés igen tágan értelmezett kategória volt Rómában: a *principatustól* kezdve szolgálta azt a célt, hogy apró vétségek esetén is olyan pereket lehessen indítani a 'kellemetlen kortársak' ellen, amelyek megsemmisíthették a császárnak nem tetsző személyeket.⁵⁵ Másrészt nem szabad megfeledkezni arról sem, hogy a Római Birodalomban a császárság időszaka alatt mindig igen veszélyes volt olyan mágikus praktikákat alkalmazni, amelyek segítségével az eljövendő császár személyére vonatkozó jóslatokról lehetett értesülni. Megfontolandó, hogy Augustus több mint 2000 jóskönyvet égetett el,⁵⁶ Iosephus Flavius pedig valószínűleg azzal nyerte meg Vespasianus kegyét, hogy megjósolta neki az eljövendő császárságot.⁵⁷ Nem véletlen az sem, hogy a 2. század első harmadában uralkodó Hadrianus eltorlaszolta a castaliai források vizét, nehogy valaki az ő példáját követve a császárságra pályázzon. Hadrianus ugyanis ennek a forrásnak a vizéből kapta azt a jóslatot, hogy császár lesz.⁵⁸ Ezek a példák mind azt mutatják, hogy az irracionalitásnak na-

⁵² Zlinszky J.: *Római büntetőjog*. Budapest 1997⁷, 101–107 (Zlinszky 1997). Vö. Kübler, B.: *Maiestas*. *Paulys Real-Enciklopädie der classischen Altertumswissenschaft XIV/1*. Beg. von G. Wissowa; Hrsg. von W. Kroll. Stuttgart 1928, cols. 542–559. A *crimen laesae maiestatis* tehát a közéleti viszonyokat sértette meg, szemben a magánéleti viszonyokat sértő *crimenek*kel, melyek közé tartozott – többek között – a méregkeverés is. Ez a felosztás viszont csak a római jog préklasszikus idejében (a Kr. e. 2. századtól Augustusig) érvényesült (lásd Földi-Hamza 1997, 563–566). Azért is büntették oly szigorúan a felségsértést, mert azt szinte már szentségtörésnek tartották. Vö. Diódsi Gy.: *A római jog világa*. Budapest 1973, 220–221.

⁵³ Vö. Amm. 19, 12, 14–17.

⁵⁴ Amm. 29, 1–2.

⁵⁵ Demandt 1969, 607.

⁵⁶ Suetonius: *De vita Caesarum: Augustus* 31, 1.

⁵⁷ Iosephus Flavius: *Bellum Iudaicum* 3, 8. Vö. Hahn I.: Iosephus és a *Bellum Iudaicum* eschatológiai háttere. *Antik Tanulmányok* 8 (1961), 199–220.

⁵⁸ Amm. 22, 12, 8.

gyon is szerepe volt a gyakorlatias rómaiak életében, még a politikai döntéseik és cselekedeteik során is.⁵⁹

Mágia⁶⁰

A mágikus praktikákat, illetve áldozat-bemutatókat, valamint a *haruspex*ekkel folytatott magánkonzultációt I. Constantinus császártól kezdve a legszigorúbb büntetéssel torolták meg. Constantinus megtiltotta a *haruspex*eknek, hogy magánházakba lépjenek be tanácsadás céljából. A tilalom megszegéséért tűzhalál járt. A tanácsot kérők deportálással és javaik elkobzásával bünhődtek. Ugyanakkor nyilvánosság előtt bemutathatták áldozataikat a béljósok.⁶¹ Ezt a rendelkezést újra megerősíti Constantinus.⁶² A nyilvánosság kizárásával végzett áldozat-bemutatók továbbra is tilosak maradtak.⁶³ Főbenjáró büntetés sújtotta mindazokat is, akik bármilyen mágikus praktikát alkalmaztak akár a szenvedélyek felkeltése (szerelmi varázslás), akár az emberi élet veszélyeztetése (ártó mágia) céljából. Ugyanakkor nem vont maga után büntetést a gyógyszerek használata, valamint mezőgazdasági területeken végzett varázslások alkalmazása a termés záportól és jégesőtől történő megóvása érdekében.⁶⁴ II. Constantius megtiltott mindenféle babonás tevékenységet,⁶⁵ illetve a mágikus praktikát végző személyek is halállal bünhődtek.⁶⁶ A császár elrendelte a félreeső helyeken álló pogány templomok bezárását is. Áldozat-bemutatókat csak fejvesztés terhe mellett lehetett végezni.⁶⁷ Az éjszakai áldozatok tilosak voltak.⁶⁸ Constantius 356-ban újra megerősítette korábbi rendeleteit: a bálványimádók és áldozat-bemutatók halált érdemelnek.⁶⁹ Iulianus császár halála után Iovianus általános toleranciarendeletet hirdetett ugyan, de ez a mágiára és a jós-

⁵⁹ Nemcsak a jóslatnak, hanem a csodának is jelentős szerepe volt a rómaiaknál. A Kr. u. 4. században mindenki egyetértett abban a Római Birodalomban, hogy az emberi ügyekbe az isteni erők aktívan beavatkoznak. Éppen a csodákban találták meg a rómaiak az irracionális vagy a váratlan fordulatok legmegnyugtatóbb magyarázatát. Lásd Drake, H. A.: *In Praise of Constantine. A Historical Study and New Translation of Eusebius' Tricennial Orations. University of California Publications: Classical Studies 15.* Berkeley–Los Angeles–London 1975, 26.

⁶⁰ A mágia elleni törvények ismertetésénél Martroye tanulmányát használtam fel (Martroye 1930). A szerző úgy véli, hogy ezeknek a törvényeknek „az indítéka és a célja a mágia elfojtása volt.” Lásd Martroye 1930, 679.

⁶¹ *Codex Theodosianus* 9, 16, 1 (319. február [szeptember?] 1.).

⁶² *Codex Theodosianus* 9, 16, 2 (319. május 15.).

⁶³ *Codex Theodosianus* 16, 10, 1 (320–321. december 17.).

⁶⁴ *Codex Theodosianus* 9, 16, 3 (321. [317–319.] május 23.).

⁶⁵ *Codex Theodosianus* 16, 10, 2 (341.).

⁶⁶ *Codex Theodosianus* 9, 16, 5 (357. december [?] 4.).

⁶⁷ *Codex Theodosianus* 16, 10, 4 (346. [354?] december 1.).

⁶⁸ *Codex Theodosianus* 16, 10, 5 (353. november 23.).

⁶⁹ *Codex Theodosianus* 16, 10, 6 (356. február 19.).

lásra nem terjedt ki.⁷⁰ Nem csoda ezek után, ha I. Valentinianus 364-ben minden éjszakai áldozatot, mágikus praktikát, megátkozást, halottidéző szertartást betiltott,⁷¹ bár a misztérium-vallások megünneplését utóbb – Vettius Agorius Praetextatus kérésére – engedélyezte.⁷² Valens minden áldozat-bemutatást (nyilvános és magán, valamint nappali és éjszakai áldozatot egyaránt) halállal büntetett.⁷³ Valentinianus 371-ben elrendelte, hogy a *haruspex*ek éjszaka nem működhetnek.⁷⁴

Méregkeverés: mágikus praktika?

A méregkeveréssel vádoltaknál nem zárható ki a mágia alkalmazása, hiszen maga a *venenum* szó is mágikus szerelmi bájitalra vonatkozott eredetileg, majd később kezdtek alatta mindenféle varázsitalt érteni. A *veneficium* pedig olyan mérget jelentett, amely kapcsolatba hozható a mágiával.⁷⁵ Amint azt már korábban láttuk, Ammianusnál mindkét kifejezés előfordul.⁷⁶ Azonban a méregkeverést és a mágikus gyilkosságot a római jog világosan megkülönbözteti egymástól. Az előbbire a Sulla-féle *lex Cornelia* vonatkozik, amely még a méregkeverésen belül is csak az 'ártó mérgekre' terjed ki. A méregkeverés alá tartozott a mérleg készítése, tartása, felhasználása vagy felhasználásra történő továbbadása; a nem ártalmas mérgek a gyógyszerek voltak. A mágikus gyilkosságot pedig már a *XII táblás törvények* a szakrális büntetés egyik fajtájával, tűzhalállal sújtották. Halállal büntették a „mágikus ráolvasási szövegeket tartalmazó könyvek tartását”, a „megbabonázást”, „gonosz varázsnak ráolvasását” (a termés megromlását is beleértve), „átkokat tartalmazó ólomtáblák készítését és elhelyezését”, a „szellemidézést”, a „halottimádást” és az „emberáldozatok bemutatását”.⁷⁷

Nemi erkölcs elleni *crimenek*

A büntetések egy másik része nem a mágiát felhasználókra és gyakorlóokra, hanem a nemi erkölcs elleni bűntetteket elkövetőkre vonatkozott. Még Augustus rendelkezett úgy (*lex Iulia de adulteriis coercendis*), hogy a házasságtörés (*adulterium*), vagyis

⁷⁰ Themistius: *Orationes* 5. Lásd Jones 1964, I, 150; III, 28, 32. jegyzet.

⁷¹ *Codex Theodosianus* 9, 16, 7 (364. szeptember 9.).

⁷² Zosimus: *Historia Nova* 4, 3. Lásd Jones 1964, I, 150; III, 28, 32. jegyzet.

⁷³ *Codex Theodosianus* 9, 16, 8 (370? 373? december 12.).

⁷⁴ *Codex Theodosianus* 9, 16, 9 (371. május 29.).

⁷⁵ Barb, A. A.: The Survival of Magic Arts. In: *The Conflict between Paganism and Christianity in the Fourth Century*. Ed. A. Momigliano. Oxford 1963, 100–125, különösen 102.

⁷⁶ *Veneficium*: Tarracius Bassus, Camenius, Marcianus, Eusafius. *Venenum*: Paphius, Cornelius.

⁷⁷ Zlinszky 1997, 113; Földi–Hamza 1997, 561–563. Ilyen átkokat tartalmazó ólomtáblák (*defixiones*) szövegei olvashatók a következő gyűjteményben: Audollent, A.: *Defixionum tabellae*. Paris 1904; vö. Hoffmann Zs.: A *Dirae* mint *carmen magicum*. *Acta Universitatis de Attila József Nominatae. Acta Antiqua et Archaeologica*. Supplementum II. Szeged 1979, 17–23, különösen 17–19.

„a házasság létesített viszony” büntetése főbenjáró: az *adulteriumot* elkövetőket kivégezték. A „szabad nővel tartós együttélésen kívüli nemi viszony”, vagyis a *stuprum* büntetése akkor következett be, amikor a római polgárok a házasság helyett az eseti nemi kapcsolatot választották. Ez utóbbi büntetést azonban általában csak számkivetéssel szankcionálták.⁷⁸ Ugyanakkor nőt nyilvános kivégzés esetén nem volt szabad lemezteleníteni és megvesszőzni.⁷⁹ Ammianus beszámolója éppen arra utal, hogy még az ítéletvégrehajtó jogtalanságát (tudniillik a hóhér megfosztotta ruhájától az elítélt asszonyt) sem tűrte meg a római igazságszolgáltatás: ez a momentum is azt a feltevést erősíti, hogy a pereknél a törvényeknek megfelelő módon jártak el.

Következtetések

Az eddigi problémák alapján milyen következtetések vonhatók le? Thompson politikai összeesküvést gyanít, melyben a tekintélyes *Anicii* nemzetséghez tartozók (Olybrius, Alypius, Probus, esetleg Aginatus és Auchenius), illetve a szintén jelentős *Caeionii* nemzetség egyes tagjai (Tarracius Bassus, Alfenius Caeionius Iulianus Camenius, Lampadius és Lollianus) vettek részt.⁸⁰ Chastagnol szintén I. Valentinianus elleni összeesküvést sejt a 'senator-ellenes terror' hátterében.⁸¹ Alföldi a perek törvénytelen mivoltát veti el: a *senatorok* vétkes gyakorlatára (a mágia alkalmazására és a szexuális szabadosságra) sújtott le a törvény szigorát.⁸² Hasonló véleményt képvisel Matthews, aki a mágiában és a házasságon kívüli kapcsolatokban inkább a *senatorok* különböző szórakozási formáit, mintsem politikai véleménykülönbséget lát. Szerinte a felségsértés csak félrevezető: a vádat mágikus praktikák és szexuális bűncselekmények képezik.⁸³ Demandt elveti, hogy a *senatorok* bármiféle összeesküvést szöttek volna a császár ellen, szerinte 'az erkölcsi botránynak' nem volt politikai háttere. Egyben utal arra a nézetre is, amely szerint csak Valentinianus gondolta azt, hogy ellene összeesküvés ké-

⁷⁸ Zlinszky 1997, 118–120. Vö. Seyfarth 1971, 326, 32. jegyzet: a *stuprum* jelenthetett férfiak közötti nemi kapcsolatot is. A nemi erkölcsöt megsértők büntetése – talán a kereszténység hatására – a Constantinus-tól Iustinianus-ig tartó időszakban szigorúbbá vált: halállal vagy deportálással sújtották a bűnösöket.

⁷⁹ Zlinszky 1997, 78–81.

⁸⁰ Thompson 1969, 104; vö. Arnheim 1972, 176: Aginatus az *Anicii* vagy a *Caeionii* nemzetséghez tartozott. Lásd még Marié 1984, 280, 351. jegyzet: Camenius nem biztos, hogy Alfenius Caeionius Iulianus Kamenius-szal azonos. Seyfarth viszont elfogadja, hogy ugyanarról a személyről van szó. Lásd Seyfarth 1971, 326, 30. jegyzet. Ugyanakkor kizárható a pogányság-ellenes támadás feltételezése, mivel a *Caeionii* ugyan pogányok voltak, de az *Anicii* az egyik legkorábbi keresztény nemzetség a római *senatori* arisztokráciában. Lásd White, L. M.: Finding the Ties That Bind: Issues from Social Description. *SEMEIA* 56 (1992), 3–22, különösen 14. Vö. Arnheim 1972, 50.

⁸¹ Chastagnol 1960, 430.

⁸² Alföldi 1952, 65, 77.

⁸³ Matthews 1989, 213; vö. Matthews 1975, 57.

szül.⁸⁴ Cameron is elutasítja a politikai konspirációt, de Alföldivel sem ért egyet abban, hogy Ammianus minden *senatorral* szimpatizálna és a Pannoniából származókkal szemben kivétel nélkül elfogult lenne.⁸⁵ Syme viszont a Rómában zajló események kapcsán a felségsértés vádját emeli ki.⁸⁶ Funke véleménye szerint Ammianus azt kívánja hangsúlyozni, hogy Valentinianus fél a mágiától és még annak ártalmatlan megnyilvánulását is kegyetlenül megtorolja: a mágikus praktikákat mindig felségsértésként kezeli az uralkodó.⁸⁷ Blockley a nyomozást kísérő fejleményeket 'terrornak' minősítve azt is elképzelhetőnek tartja, hogy a 'terror' használták fel a császárok (Valentinianus Nyugaton, Valens Keleten) a „reális és potenciális állami ellenzéki erőkkel szemben.” Elismeri ugyan, hogy a következetesen egy célcsoportra koncentrált megtorlásnak valószínűleg lehetett valamilyen kiváltó oka, de nem feledkezik meg a gazdasági motivációról sem. Ugyanis az elítéltek vagyonából nemcsak az informátorok nyerészkedtek, hanem jelentős bevételhez jutott a perzsa hadjárat óta államadóssággal küszködő római állam is. Mindenesetre a vallási aspektust sem szabad alábecsülni szerinte, ami viszont elsősorban az Antiochiában zajló vizsgálatoknál érvényesült.⁸⁸ Végül Hamblenne nem látja bizonyítottnak azt a feltételezést, amely szerint akár az áldozatok részéről, akár a kivégzéseket tekintve egységes akarat vagy cselekedet nyilvánult volna meg. Ugyanakkor nem zárja ki az ügy politikai aspektusát.⁸⁹

A mágia és a hatalom összeütközése kapcsán több olyan kérdés is felvethető, amelyek további vizsgálatokat igényelnének. Először is, a vizsgált perek vádlottjai esetében, akik közül többen használtak és alkalmaztak mágikus praktikákat, a halálos ítéletek meglévő törvények alapján születtek. Problémát okoz viszont az, hogy vajon ezek a törvények csak a törvényező császár uralma alatt voltak-e hatályosak vagy pedig a rendeletet kibocsátó császár után is hatályban maradtak.⁹⁰ Másrészt nehéz megállapítani, milyen mértékben hajtották végre ezeket a törvényeket,⁹¹ valamint az is tisztázandó, hogy mi volt az oka annak, hogy az egyes császárok alatt a mágia mindenféle megnyilvánulását, vagy csak az ártásra használt mágikus praktikákat büntették. A vizsgálódás során érdemes arra is kitérni, miként viszonyult Valentinianus és Valens a mágiához: ha hittek benne, amint azt Ammianus igyekszik kiemelni, akkor a félelem is irányíthatta a mágiát érintő törvénykezésüket. Ez esetben az egész társadalmat átjáró mágiát lehetne árnyaltabban szemügyre venni, annak megnyilvánulását az egyes császárok életében és a törvénykezésre gyakorolt hatását. Ezeken kívül pedig megválaszolandó az a kérdés is, hogy Ammianus miért olyan uralkodóknak állítja be Valenti-

⁸⁴ Demandt 1969, 608.

⁸⁵ Cameron 1971, 260.

⁸⁶ Syme, R.: *Ammianus and the Historia Augusta*. Oxford 1968, 32 (Syme 1968).

⁸⁷ Funke 1967, 170–175.

⁸⁸ Blockley 1975, 119–122.

⁸⁹ Hamblenne 1980, 210.

⁹⁰ Vö. Földi–Hamza 1997, 92–93.

⁹¹ Vö. Jones 1964, I, VIII.

nianust és Valenst, akik egyrészt rettegnek a mágiától, másrészt szinte kivétel nélkül a legsúlyosabb ítélettel büntetik a különböző mágikus praktikákat. Ha viszont a császárok nem hittek benne túlságosan, akkor a mágiával kapcsolatos perek motivációja más természetű: ebben az esetben mind a politikai, mind a gazdasági tényezőket is mérlegelni kell. Végül a meglévő törvények alapján hozott ítéletek nem maradhat figyelmen kívül az sem, hogy nem tudjuk minden esetben eldönteni, vajon a vádak megszületése előtt hatályban voltak-e azok a törvények, amelyek alapján az ítélet született vagy már a vádak elhangzása, de még az ítélet meghozása előtt keletkeztek az egyes törvények. Ez utóbbi esetben ugyanis gyakorlatilag a császári elképzelésnek megfelelő 'konceptuális perekről' is beszélhetnénk. Szükségesnek láttam mindezeket a problémákat itt felvetni, de a kutatás jelenlegi szakaszában még nem áll módomban kielégítő mértékben válaszolni.

Véleményem szerint a Rómában folytatott nyomozások, vádak és büntetések értékelésekor egyrészt figyelembe kell venni az Ammianus megörökítette ítéletek és a rájuk vonatkozatható törvények vitatott kérdését, bár több esetben maga a szerző is elismeri az elítéltek bűnösségét. Másrészt nem elhanyagolható az a sok bizonytalan tényező, amely valószínűsíti, hogy Ammianus nem kíván mindenről pontosan beszámolni: akár valamilyen félelem miatt vagy rokonszenvből hagy homályban bizonyos tényeket, akár Maximinus és Valentinianus iránti ellenszenv irányítja gondolatait. A mű pontos keletkezési és megjelenési ideje ismeretlen, pedig a datálás segítséget tudna nyújtani abban, hogy esetleg kik miatt fogalmaz homályosan Ammianus.⁹² Végül nehéz megítélni azt is, vajon Valentinianus a törvényesség megtartásának látszatára ügyelve gyakorlatilag ürügyül használta fel a mágia és a szexuális kicsapongás vádját, vagy eme vádak mögött egy valós gyakorlat húzódott meg a *senatori* rend soraiban. Ezen kívül pedig fennáll annak a lehetősége is, hogy a ténylegesen bűnösökön kívül ártatlanokat is elítéltek és kivégeztek, amint arra Ammianus is utal.⁹³ Mindezeket a szempontokat figyelembe véve elsősorban az antikvitás mágiához való vonzódását, de egyszersmind attól való rettegését emelném ki, amely ebben az időszakban is erőteljes maradt.⁹⁴ Ha pedig az egész társadalmat átjárta a mágia világa, nem csodálkozhatunk azon, hogy „Ammianus nem érzi magát biztonságban saját környezetében”: úgy tűnik, hogy fél az ártó céllal felhasznált mágiától és hisz a mágikus tevékenységek erejében.⁹⁵

⁹² Marié 1984, 8–14: az elszórt utalásokból arra lehet következtetni, hogy a 26–31. könyvek keletkezésének és kiadásának időpontja bizonytalan; 391 és 397 között biztosan elkészültek és valószínűleg publikálásra is kerültek, bár elképzelhető, hogy a könyvek csak 397 után jelentek meg. Vö. Rike 1987, 137, 12. jegyzet.

⁹³ Amm. 28, 1, 45.

⁹⁴ Syme 1968, 31; Betz, H. D.: Magic in Greco-Roman Antiquity. In: *The Encyclopedia of Religion IX*. Ed. M. Eliade. New York 1995, 93–97; vö. Németh Gy.: Papyrológia. In: *ΑΓΑΘΑ II. Bevezetés az ókortudományba I*. Szerk.: Havas L.–Tegyey I. Debrecen 1998², 193–197.

⁹⁵ Momigliano 1977, 136; vö. Momigliano, A.: Popular Religious Beliefs and the Late Roman Historians. In: Momigliano, A.: *Essays in Ancient and Modern Historiography*. Middletown 1977, 141–159, különösen 147–148.

Talán éppen ő segíthet abban, hogy megértsük a Kr. u. 4. század második felében élő ember vallásos elképzeléseit, hiedelemvilágát, amely elválaszthatatlanul összeforrt a mágiával. Ezért tűnik számomra elfogadhatónak, ha a mágikus praktikákkal megvádolt római *senatorok* esetében nem zárjuk ki annak lehetőségét, hogy ténylegesen üzték ezt a fajta törvényellenes tevékenységet. A mágia gyakorlásának mértékét azonban nehéz lenne megbecsülni.

Egyetértek azzal a nézettel, mely szerint Ammianus homályos megfogalmazása világos bizonyítéka annak, hogy óvatosan kellett fogalmaznia saját biztonsága vagy az általa fontosnak tartott személyek érdekében. Feltételezhető, hogy ténylegesen követtek el mágiával kapcsolatos törvényszegést, amire szinte mindig a legsúlyosabb büntetéssel reagált a római állam. Ezt erősíti meg Szent Jeromos Maximinusról szóló megjegyzése is. Ammianus Marcellinus elfogultságát illetően úgy tűnik számomra, hogy a történetíró részrehajló: egyaránt bizonyítja ezt Maximinus ábrázolása, illetve a valószínűleg szerelmi varázslást végző Marinus ügyének bemutatása. A szerző ugyanis ez utóbbi esetet az ártatlan mágikus praktikák közé sorolja és magánügynek tartja, pedig Constantinus halállal büntette a szerelmi varázslást. Ha ez a törvény hatályban volt Valentinianus alatt, akkor jogosan vádolható Ammianus elfogultsággal. A mérgezésnél nem zárható ki a mágikus praktika alkalmazása, de a római jog két külön kategóriába sorolja a mágiát és a mérgezést. Feltűnő továbbá, hogy a szerző egyetlen olyan felségsértési ügyről számol be, ahol ítélet is született, míg Valentinianus több esetben is a *maiestas* sérelmét vélte felfedezni. Vajon Ammianus igyekszik eltussolni a felségárulók büntetését és Valentinianus jár el helyesen? Vagy éppen a történetíró az, aki átlát a császár ártatlanokat és bűnösöket egyaránt felségsértéssel vádoló mesterkedésén? Mindenesetre a *senatus* követségének kéréséből az is kiderül, hogy bizonyos 'vétségeket' valóban elkövetett több-kevesebb *senator*, hiszen a követség tagjai nem a bűnök elkövetésének vádja, hanem a büntetések mértéke ellen tiltakoztak.

A perek jogszerű eljárás módját, esetleg annak látszatát az a momentum támasztja alá, hogy még az elítélt nőn esett sérelmet is megtorolták a jogtalanságot elkövetőn. Vagyis a kormányzat részéről fontosnak tartották betartani a törvényeket, még olyan krízishelyzetben is, mint amilyen a 370 körüli esztendő volt Rómában. Végezetül úgy vélem, hogy lehettek olyan perek, amelyek az uralkodó célját szolgálták elsősorban, de az önkénynek is voltak határai: a császári hatalom nem teljes mértékben abszolút még ebben az időszakban sem. Hymetius ügyében a *senatus* mondta ki a végső szót, és a *senatorokat* képviselő követség is eredményesen térhetett vissza útjáról: I. Valentinianus császár meghajolt annak a misszióknak a kérése előtt, amelyet a későantik Róma talán legnagyobb pogány alakja, Vettius Agorius Praetextatus vezetett.

The Conflict between Magic and Power under Valentinian I

The relationship between magic and power was examined in this article on the basis of a part of Ammianus Marcellinus' *History* (XXVIII, 1). The purpose of this examination was to display the rigorous measures of the imperial power against the magical practices during the proceedings dating from 368. Owing to these proceedings in Rome this research is given an excellent opportunity to analyze the conflict between magic and power because in several cases the charges referred to magical practices which caused serious punishments. However, it is necessary to be cautious while reading Ammianus' *History*: it is not quite clear why Ammianus portrayed Valentinian I as an emperor who was terrified of magic, and who ruthlessly behaved against the practisers of magic.

In my opinion, there were some *senators* who really committed magical crime for which they were taken revenged with capital punishment nearly all the times. On one hand, this assumption seems to be supported by Saint Jerome, who made a remark on Maximinus, in which the father of church called the guilty *senators maleficii*. On the other hand, the embassy of the *senatus* did not protest against the charges but only against the measure of punishment before the emperor, according to Ammianus. It is problematic about the legality of these proceedings that we are not aware exactly whether the charges were based on the law or the laws were brought after the charges.

I think that Ammianus is not impartial in this chapter of his *History*. This prejudice was proved by Maximinus' description and the presentation of Marinus' case, who probably had used love charms. The author does not find the above case an illegal act: he takes «love magic» a harmless magical practice and a private affair, in spite of the fact that Constantine I condemned everyone to death who took part in this kind of magical practice (cf. *CTh* 9, 16, 3). If this law was in force under Valentinian, consequently Ammianus can be accused of partiality.

Poisoning does not preclude the possibility of using magical practices, but the Roman Law distinguished poisoning from magic. However, it is remarkable that Ammianus mentioned only one treason which was ended in sentence, although Valentinian thought that there were injuries of *maiestas* in several cases. Was it Ammianus who tried to minimize the crime of treason and Valentinian, who acted rightly, or was the author able to see through the emperor's plot accusing both criminals and innocents?

Finally, the imperial power is not still entirely absolute these years. The *senatus* passed sentence on Hymetius in the charge of treason, and the embassy of the *senatus* successfully performed his mission: Valentinian I complied with the ambassadors' request, and cancelled the permission of the *senators'* torture.